

ВЕСНА ВИЧЕВИЋ

ПОМЕНИ УНИШТЕНИХ ИЗВОРА ЗНАЧАЈНИХ ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ И МОГУЋНОСТИ ЊИХОВОГ ЕВИДЕНТИРАЊА

„Ниједан народ не може се сматрати господарем своје властите историје докле год његови јавни списи не буду најприје прикупљени, збринути и учињени приступачним истраживачима, затим систематски проучени и вриједност њиховог садржаја оцијењена.

... Сасвим је исправно речено да се према бризи коју неки народ улаже за одржавање споменика своје прошлости заиста може процијенити који је ступањ цивилизације досегао“.

(Th. R. Schellenberg: Модерни архиви, принципи и техника рада, Београд, 1968)

Да бисмо били према овом цитату „господари властите историје“ у Црној Гори брине, де јуре, дванаест архива. Ситуација изгледа чак и идеална ако од постојећих општина њих десет имају архиве, и то у Титограду и Цетињу по два, Никшићу, Иванграду, Бијелом Пољу, Даниловграду, Бару, Будви, Котору и Херцег-Новом по један.

На жалост, де факто, ситуација је далеко од идеалне, јер иза свих дванаест архива не стоје у правом архивском и законском смислу и одговарајуће архивске установе. Поред тога, архивска служба се у протеклих четрдесет година није адекватно потребама развијала, недостајала су за њу средства, па према томе и кадрови, простор, опрема. Имала је једино код малобројних посленика довољно ентузијазма. Сада и њега поприлично недостаје.

У свим наведеним архивима чува се цца 7000 дужних метара архивске грађе унутар које су формирана 1044 архивска фонда и збирке.

Од те грађе у архивима потпуно је несређено преко 2000 метара, само дјелимично сређено је око 1400, а остало је архивистички сређено.

Од наведених 1044 фонда и збирке, стручно-архивистички је обрађено и снабдијевено одговарајућим научнообавјештајним средствима њих само 86.

У свим архивима ради укупно 70 радника, од којих је 28 без архивистичког звања.

Што се тиче заштите грађе ван архива, постојећи архиви евидентирали су 1615 регистратура, од тога 334 су републичког значаја. О њима је формирано цца 700 архивских досијеа, са углавном дјелимичним архивским подацима, али, на жалост, са врло ограниченим или никаквим утицајем архива на њихову бригу о грађи коју стварају.¹

За четрдесет година постојања архивске службе у Црној Гори доста је труда улагано од стране архивских посленика да се стање битније измијени, али њихов труд и ентузијазам, уз степен досадашње подршке друштва, очигледно, није био довољан. И данас стоји констатација, понављана из године у годину, да проблем заштите архивске грађе у Црној Гори није ријешен, постојећа мрежа архива није ни реална, ни развијена ни на одговарајућем нивоу. Измичу контроли тих постојећих, а недовољно развијених архива огромне количине савремене регистратурске и архивске грађе чије се прве посљедице већ осјећају, а крајње су несагледиве. У многим случајевима нема одговарајући третман ни грађа која се налази већ у архивима, а камоли она ван њих. Провјерени примјери тешког и забрињавајућег стања савремене регистратурске и архивске грађе Црне Горе утврђени су и забиљежени приликом задњег обиласка свих општина у Црној Гори од стране одабраних архивиста 1985. године, и објављени су у Билтену архивских радника.²

Посебан проблем представља заштита и преузимање архивске грађе од приватних ималаца, о чему је доста писано како у архивистичким, тако и у новинским чланцима широм Југославије, посебно о случајевима када грађа приватног имаоца није производ његове приватне активности, колекционарства и слично, већ очигледан производ његове функције у одређеној државној дјелатности.

¹ Подаци су из урађеног пројекта у рукопису: Развој архивске мреже у Црној Гори — анализа стања, којег је израдила група аутора са сарадницима 1985—1986. и руководиоцем пројекта др М. Лукетићем. Цитирани подаци су из поглавља: Мрежа архива у Црној Гори, аутора мр Весне Вичевић, и обухватају стање закључно са 1986. годином. Евентуалне веће разлике између датог и садашњег стања могу бити углавном у повећаној укупној количини несређене грађе, без обзира на, у међувремену, побољшане смјештајне услове неких архива у Црној Гори.

² Архивски записи, Билтен Друштва архивских радника Црне Горе, бр. 2, Котор, 1986.

Тај проблем и те како је присутан и у архивској пракси Црне Горе, и његово рјешење, по нашем мишљењу, тешко да ће изборити сами архивисти. То захтијева много ширу друштвену акцију и подршку, и прије свега, промјену свијести и савјести оних који ту грађу неоправдано присвајају и љубоморно чувају скривену од интереса науке и истраживача, и уз то и издвојену из цјелина којима органски припадају.

На основу изложеног, намеће се питање: да ли код оваквог стања ствари има смисла да ја, као архивиста, предложем финализацију теме о којој подносим ово саопштење, тј. евентуално приступање изради једне евиденције уништеног и загубљеног споменичког блага — писаног документа?

Можда је боље заговарати хитну заштиту грађе док је још код ствараоца, уз строго поштовање закона који то регулишу, затим, брже, ангажованије и стручније сређивање и архивистичко обрађивање грађе већ смјештене у постојећим архивима.

Као дугогодишњи архивски посленик, који има прилично добар увид у један и други проблем, сматрам да би било неопходно залагати се истовремено за оба двоје. Један посао не би искључивао други, напротив. Они би се изванредно добро допуњавали. Један би штитио архивску грађу која се још заштитити може, а други би пописивао оно што се некада, или сада заштитити није могло, и тако, путем евиденције, макар сачувати траг о некадашњем постојању.

Једна сачињена евиденција уништених, и одвојено загубљених докумената или читавих архивских цјелина из историје Црне Горе, за нашу науку и културу уопште, а посебно за историчаре и архивисте, била би путоказ да се за одређеном грађом евентуално покуша још трагати, а затим и као опомена да у доношењу коначних судова у архивским и историјским радовима будемо што опрезнији с обзиром на некомплетност грађе на основу које доносимо закључке.

Једна таква евиденција уништене и изгубљене грађе могла би бити још и подстрек и опомена, не само архивистима и историчарима, њима сигурно и најмање, већ цјелокупном нашем друштву за што цивилизованији однос према документима које данас стварамо, али, и посебно према оним документима које смо без нашег труда добили у наслеђе да даље чувамо. Јер, тешко ће будуће генерације наћи исто ваљано оправдање за човјека XX вијека, као што смо ми проналазили за људе из прошлих вјекова, који су били потпуно немоћни пред стихијама воде, ватре, ратова, земљотреса и сл.

А стари вјекови нијесу били поштеђени масовног уништења или нестанка архивске грађе. Ратови и пљачкања, можда исто колико и поплаве, пожари и земљотреси били су често основни узрочници.

Из бројних примјера уништења или нестанка већих количина али и појединачних докумената које сам током дугогоди-

шњег рада у архиву из грађе и литературе биљежила и мноштво сабрала, за ову прилику навешћу само неколико случајева који најбоље илуструју тему, и неке закључке на основу њих донесене, остављајући, наравно, отвореним питање сврсисходности и евентуалне шире подршке финализацији ове теме.

— Набрајање започињем симболично, податком из литературе да прва наша знана јавна исправа састављена у Дукљи на латинском језику 1077. године владара Михаила, упућена папи Гргуру, није сачувана.³

— Из литературе је такође и податак да се у Котору први пут 1438. године помиње српска канцеларија у којој су вршени и преводи с латинског на српски.⁴ Ми са сигурношћу можемо помјерити тај податак за стотину година уназад, јер би заправо први помен био у једној тешко читљивој пергамени которске збирке диплома чија најранија година може бити 1326, а најкаснија 1337, а која је писана на латинском језику и у којој се помиње постојање „неког ранијег документа“ »in litera sclavonica« писаног од стране Николе нотара.⁵

Значи, докуменат је постојао, био је на нашем језику, писао га је нотар Никола, и логично је да је тај докуменат производ његове нотарске канцеларије. А да је та канцеларија радила и 1468. године, може се претпоставити на основу једног помена у дукалу упућеном из Венеције которском ректору наведене године, у којем се, поред осталог, помиње узимање у заштиту преводиоца и „словенског канцелара“,⁶ као уосталом и 1475. године, када се помиње нотар Наталин Метицов, као »interpres et cancellarius sclavus«.⁷

Утврђивање првог и каснијих помена рада те, некад назване „српске“ некад „славенске канцеларије“ није предмет овог рада, већ једино констатација да је та канцеларија постојала и радила, али да производи те канцеларије — документи на на-

³ Стјепан Антољак, Помоћне историјске науке, Краљево, 1971, стр. 89.

⁴ Исти, оп. цит., стр. 90.

⁵ Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки, Историјски архив Котор, Котор, 1977, стр. 267. Цитирана пергамена у којој се помиње ранији докуменат на нашем језику има сигнатуру: ИАК, ДИЛ-I, 2, а њене граничне године узете су према периоду када је нотар у Котору био Филип из Осима, који ју је и писао. Занимљиво је напоменути да се на омоту тог документа, руком К. Јиречека исписано 1890. године, налази слиједећи текст: »Actum judiciale civitatis Cathari, factum tempore Regis Volchasini (1336—1371), што значи да овај научник даје другу годину овој јако оштећеној и тешко читљивој пергамени.

⁶ Водич кроз архивску грађу..., оп. цит., стр. 278.

⁷ Историјски архив Котор, ИАК, СН XVI, 371, 387.

док. 371. — Почетак извјештаја которском кнезу о убиству славенског нотара Н. Метиковог од 22. августа 1475.

док. 387. — Наталин Метиков »interpres et cancellarius sclavus« убијен је од стране поданика Ивана Црнојевића Р. Милојевића.

шем језику из тог периода нијесу сачувани, бар не у нашим архивима.

— Најстарији фонд Историјског архива у Котору, Судско нотарски списи 1326/1942, углавном на латинском језику, такође је некомплетан. Из предмлетачког периода сачувана су само три увезена свезка, и то:

— један из периода Немањића 1326—1335, који се чува у Котору,

— други, такође из тог периода 1329, 1332—7, који се чува у Архиву Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу, и

— трећи, из периода самосталности Котора 1395—1400, који се чува у Котору. Да је латинска канцеларија постојала и много раније има доста појединачних доказа.

Према подацима из литературе, први познати которски нотар је „пресбитер Јуниус“ који се помиње 1200. године.⁸

Из појединачних сачуваних докумената, помена, неких копија и слично, могла би се израдити евиденција несталих цјелина и латинске и славенске канцеларије предмлетачког периода, али и појединачних докумената, не мање вриједности. Међу њима посебно мјесто имале би и повеље Немањића.

— О повељама Немањића издатих Котору, о њиховим поменима, преписима, фалсификатима и коментарима, постоји обимна литература⁹ и из тог обиља података размотрили смо само оне који помињу нестанак оригиналних повеља које су, без сумње, постојале и послужиле као основ каснијим преписима, преводима или фалсификатима.

Претпоставка дон Ива Стјепчевића у вези нестанка оригиналних повеља је да су „... вјероватно биле настрадале у пожару града који је избио 8. августа 1378. код навале Vettoria Pisani. Пожар је био опћи и у њему настрадаше јавне исправе“.¹⁰ Да су том приликом изгорели заиста многи документи сигурно се закључује из њихових помена „као несталих у поменутом пожару“ у сачуваној грађи каснијег датума, као нпр. 1397. године када се тражи једна опорука „која се не може наћи ради опћег пожара града Котора“, или исте године златар Тихоје, сматрајући да је женидбена исправа сачињена између њега и његове жене Агнезе изгорјела у пожару, сачињава другу,¹¹ итд.

⁸ Антун Мајер, Которски споменици, Прва књига которских нотара од 1326—1335, ЈАЗУ, Загреб, 1951, стр. 8.

⁹ Повеље које су садржавале повластице удијељене граду Котору од српских владара, а које су сачуване према садашњим сазнањима само у преписима, или преводима на латински и италијански често су објављиване и о њима су писани бројни аутори: Фл. Корнелиус, Д. Фарлати, Миклошич, Фр. Рачки, Ст. Новаковић, Н. Радојчић, Ал. Соловјев, Љ. Ковачевић, И. Стјепчевић, Б. Шекуларац, Р. Ковијанић...

¹⁰ Иво Стјепчевић, Котор и Грбаљ, хисторијски преглед (са 1 картицом), Сплит, 1941, стр. 22.

¹¹ Исти, оп. цит., стр. 22.

И можда је баш овај примјер састављања новог брачног уговора јер је оригинал изгорео, који Стјепчевић цитира, навео овог научника да претпостави да је исто тако, у недостатку оригиналних повеља које су уништене у пожару, Котор био приморан да по сјећању састави нове, како би потврдио своје раније привилегије стечене за вријеме Немањића, значајне приликом преузимања млетачке власти, које му Венеција и потврђује.

Међутим, познавајући негативан став и однос Млетачке Републике већ од самог почетка према самоуправи и привилегијама Котора на основу постојеће грађе и многих жалби које су Которани упућивали, не дјелује довољно убједљиво констатација да су Млечани одмах овјерили копије привилегија по сјећању састављених од стране Которана.

Такође, није довољно убједљива ни констатација Р. Ковијанића да „... Оригинална повеља није сачувана (овдје је ријеч само о једној Стефана Душана). Послије пада Котора под млетачку власт (1420), Млечани су оригиналну повељу понијели. На тражење побуњених Которана да их врате (сада мисли и на остале повеље), они су оригинале задржали а вратили им преводе, који нијесу добро преведени. Понајвише се гријешило у читању и преводима топографских назива“.¹²

Што се тиче пожара и пустошења Ветора Пизанија, команданта млетачке флоте који је силом заузео Котор поменуто 1378. године, познато је да су „победници опљачкали приватне и јавне зграде, нису штедели ни цркве, а онда су подметнули пожар“. Један хроничар тог рата подвлачи да је Котор био „град пун сребра, великих количина воска, богато снабдијевен тканинама и посуђем за кућу“. „Ветор Писани“ — каже друга хроника „када се делио плен није хтео да узме ништа друго до светитељске мошти“.¹³ Претпоставља се да је највећи дио моштију однесен из катедралне цркве Св. Трипуна, гдје су се, поред моштију заштитника града, као што је познато, чувале и друге драгоцености, па и тако важне повеље са привилегијама.

Склони смо претпоставити да су том приликом повеље или случајно биле поштеђене, па остале у теликвијару Св. Трипуна са мањим драгоценостима, или однесене у Млетке са осталим плијеном, па затим, касније, уз неке дјелове моштију Св. Трипуна, до којих је Которанима изузетно пуно било стало, биле Котору повраћене, а прије повраћаја Млечани за себе сачи-

¹² Ристо Ковијанић, Душанова повеља Котору није фалсификат. Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе, бр. 4, Котор 1968. За констатацију да су Млечићи однијели оригинале и вратили преписе, аутор је вјероватно имао неких индиција или доказа, али их у овом кратком раду није навео.

¹³ Иван Божић, Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености, Зборник ликовне уметности, бр. 8, Београд, 1972.

нили преписе и преводе, као што су касније и Которани радили са повраћених оригинала.¹⁴

Ево зашто сматрамо да нијесу оригинали изгорјели у пожару, макар не сви.

У раду док И. Стјепчевића, из којег смо цитирали његов став о повељама, када други пут говори о њима у истом дјелу, он каже: „Сковане повеље биле су од Венеције потврђене и чувале су се у шкрињи реликвија Св. Трипуна. Код описа канонског посјета Марина Драго године 1688. Моћнику Св. Трипуна, чита се, да у дрвеној шкрињи, у којој су се прије чувале св. Моћи . . . сада се налазе повластице о границама града једном удијељене од Стефана краља Србије на двима пергаменама написаним српским словима са два сребрна позлаћена печата. . .“.¹⁵

Као што се из цитиране биљешке дон И. Стјепчевића види, он само наводи своју констатацију: „Повеље несташе из Котора“, без навођења било какве претпоставке о времену нестанка, начину и сл.

Приликом једне, двадесет двије године раније посјете Котору од стране бискупа Скадра и администратора Бара Петра Богданија, обављене 1666. године по наређењу Свете Конгрегације, у извјештају о опису Котора бискуп између осталог каже да „Котор у свом архиву чува привилегије у вези граница и друге повластице са златним печатом“.¹⁶

Дакле, када је бискуп Богдани посјетио Котор 1666, по њему, повеље су биле »nel suo Archivio«, што је могло да значи и Реликвијар Св. Трипуна, али и неки други градски архив. Код посјете двадесет двије године касније Марина Драго прецизно се наводи да су повеље у дрвеној шкрињи Реликвијара Св. Трипуна.

Мада се на основу наведених текстова не може поуздано тврдити да су у питању оригинали, иако се повеље први пут описују као „двима пергаменама написаним српским словима са два сребрна позлаћена печата, „а други пут“ . . . са златним печатом, ипак се са доста сигурности може претпоставити да се

¹⁴ Тешко је повјеровати да Которани и прије тога, можда чак и истовремено са добитком повеља од Немањића, са привилегијама тако значајним за Котор, с обзиром на развијену нотарску службу и постојање двије канцеларије, латинске и славенске, нијесу направили овјерене преписе и преводе тако важних докумената!

¹⁵ И. Стјепчевић, оп. цит., стр. 23, као и биљешка 78. на стр. 91, коју сматрамо корисним дати у цјелини: »... modo vero existunt privilegia finium Civitatis concessa a Stephano Rege Servie in duabus pergamentis scriptis caractere Serviano cum duabus Bullis argenteis in inauratis...« Бискупски архив (Б.А. XXII, (15), 4, 5. Обје се можда односе на цара Душана, јер се означају као оне, које утврђују границе Котора. . . Повеље несташе из Котора. У Задру у архиву бившег аустријског намјесништва налази се једна повеља писана на пергамену под насловом »Stefano per la Dio grazia Imperator de Servia e di Grecia« 1351. (Смoпра Далматинска, год. 1909, бр. 43, подлистак)“.

¹⁶ Марко Јачов, Списи тајног ватиканског архива XVI—XVIII вијека, САНУ, Београд, 1983, стр. 137, 138.

радило управо о оригиналима. Мање је вјероватно да би копије биле снабдијевене позлаћеним или златним печатима, јер је уобичајено да се на копијама, или преводима печати опишу, као што је то случај и на препису Душанове повеље из 1351, чији се остаци чувају у Цетињском музеју, и гдје је читљива „напомена о потврђењу „златиоу печатио“.¹⁷ У Млетачкој Републици, као што је познато, такође су били у употреби оловни, сребрни и златни печати, утиснути или висећи. Златни печат обично се употребљавао на дукалима послатим владарима или папи, као и приликом давања привилегија градовима који су се заклели на вјерност Републици.¹⁸ Нијесу нам познати случајеви гдје би, на неком препису повеље издате од неке друге државе која је дала привилегије, Млетачка Република потврдила такав препис својим државним златним печатом.

Тако доводимо у сумњу претпоставку Р. Ковијанића да су Млечани задржали оригинал, а Которанима послали овјерену копију, као и претпоставку И. Стјепчевића да су оригинали изгорјели, а Которани саставили по сјећању друге, које Млечани такође овјеравају, јер ни у једном ни у другом случају не би могле бити снабдијевене златним печатима, које још у другој половини XVII вијеку, независно један од другог, помињу двојица образованих црквених личности.

До почетка XIX вијека о њима нема помена.

У Дневнику генерала Готјеа, с краја 1813. године и почетка 1814,¹⁹ у дијелу који говори о опсади Котора а непосредно пред напуштање града, стоји: „Благајна није била испражњена: у њу је похрањиван новац који се добијао путем зајма или од ковања опсадног новца“. Готје нигдје у свом, иначе врло детаљном дневнику не наводи од чега се то ковао новац у врло тешким и у свему оскудним приликама за вријеме опсаде града. Овај „аргументум а силензио“ упућује нас само на то да је Готје затајио оно што се врло брзо открило, а касније у науци и доказало, а то је да је опсадни новац кован од которског сребра топљеном, између осталог, сребрних предмета из которских цркава, већ и да је приликом повлачења однио много тога из Котора, па вјероватно и оригиналне повеље писане ћириличким писмом. Један од прилога дневника је и акт о капитулацији, гдје се уз сваку тачку услова од стране Француза налази и одговор Енглеза. Врло је значајна за нас тачка 6. која гласи:

„Подофицири и војници ће задржати своје џакове, а господи официри своје ствари, које ће бити укрцане на исте бродове. Кофери, сандуци и ручни пртљаг неће бити прегледани“.

¹⁷ Божићар Шекуларац, Брањинске повеље XIII—XV вијека, Титоград, 1984, стр. 87.

¹⁸ Maurizio Rosanda, *Sigilum Sancti Marci*, — *Bolle e sigilli di Venezia, Il sigillo nella storia e nella cultura*, Venezia, Museo Corer, 1985.

¹⁹ Дневник генерала Готјеа чува се у Архиву Министарства рата у Паризу. Цитирани изводи су из објављеног превода Сл. Мијушковића, Антун Којовић, моје доба, Титоград, 1969, стр. 299, 302, 304.

Одговор Енглеза:

„Прихвата се, али разумљиво, под условом да не буде извршена никаква повреда власништва и државних магацина“.

Коментар Сл. Мијушковића, у поменутој књизи, који одмах слиједи иза одговора Енглеза је: „Има веома јаким индиција да су тада у ... пртљагу биле изнешене из Котора повеље немањићких владара које су биле снабдијевене златним печатима“, на жалост, без детаљног образложења.

То је и наша претпоставка, коју поткријењујемо и податком да је прије десетак година сарајевски научник Мухамед Незировић открио у Градској библиотеци у Руану, у Француској, један примјерак преписа „Катастика Грбља“ из 1457, који је нешто обимнији од примјерака из 1430. који се чува у Которском архиву.

Још и да поменемо податак да у наведеном Дневнику генерал Готје наводи да „када је стигао у Плезанцу, генералном намјеснику Гранијеу предао је списак свих војних лица и службеника који су се са њим налазили као и гдје су били распоређени и упућени“, што доводимо у значајну везу не само са пронађеним „Катастиком Грбља“.

Излагање само једног дијела сабраних чињеница везаних за Немањиће у овом раду имало је за циљ да послужи као примјер да овакве и сличне случајеве треба сматрати загубљеним документима и у евентуалној изради евиденције дати о њима све објављене податке и познате чињенице. Тако сабрани подаци били би више од евиденције, можда и путоказ и сазнања гдје би се могло за изгубљеним документима трагати.

Ево још неколико примјера:

— Из богатог фонда млетачког провидура у Которском архиву недостаје свезак ССVI из XVIII вијека. „Према исказу предсједника Которског суда, свезак је 1946—47. године предат на неко истраживање Министарству на Цетињу. Касније није могао бити пронађен и враћен“.²⁰

— Од богатог фонда Которског поглаварства (1815—1918) у Котору данас се чува у Историјском архиву само седам фасцикли са нешто више од пола метра грађе. Међу бројним подацима о страдању докумената тога фонда је и тај да су прије 1927. године дјелове ове грађе јавно продавали службеници тадашњег полицијског одсјека који је био у саставу Среског начелства. Затим, дио те грађе за вријеме другог свјетског рата однијели су Италијани прво у Задар а затим у Италију, док је један дио тада ипак остао у Котору. За вријеме послеријатног повраћаја грађе, опет је овај фонд враћен у Задар, и коначно, по оснивању Которског архива ту враћен, и то су заправо ових седам сачуваних фасцикли. За онај дио грађе који је био остао

²⁰ Водич кроз архивку грађу..., оп. цит., стр. 28.

у Котору сматра се да је пропао. О њој се у извјештају²¹ бившег среског начелника у Котору Петра Шеровића наводи слиједиће:

„... било је остало ... још доста фасцикуларних и мноштво разасутих аката из разних епоха и владавина разних држава које су владале у Боки. . . међу овима и многи списи издасти од тзв. Централне комисије, која је 1813. и 1814, под предсједништвом црногорског митрополита Петра I управљала Бокком. . . Знамо, да је недуго по ослобођењу преко Бијеле прошло неколико отворених камиона са архивом, тако да је велики број расутих аката, услед вјетра летио на све стране, те су тако неки установили да је то била среска архива. . . како се говори, са Зеленике (је) била упућена на прераду у неку фабрику папира“.

— Опера Дионизија де Сарна, композитора који је живио и радио у Котору крајем XIX и поч. XX вијека, „Балканска царица“, на текст драме краља Николе, дјелимично је сачувана. Штампана је у облику дјела за клавир и пјевање, а у оригиналу су сачуване неке партитуре и прераде за дувачки оркестар. Да ли је заправо и постојала написана комплетна опера — у пуном музичком смислу те ријечи, није сасвим извјесно. Али, један примјерак „Балканске царице“ аутор Dionizije de Sarno послао је 1891. године на поклон „Хрватском земаљском глумачком заводу у Загребу. Сачувана је захвалница „прочелника техничког одбора равнатељства“ познатог историчара Вјекослава Клаића „за припослани примјерак властите складбе Балканска царица“ од 18. XII 1891. године. Тај се примјерак у Загребу у Библиотеци поменутог Завода није сачувао, иако каталожски листић постоји“.²²

Можда би проналазак овог рукописа ријешило дилеме о комплетности дјела.

Овакви и слични примјери за старије периоде су познати и у бројној историјској литератури поменути разним поводима, унутар текстова или у биљешкама ван њих.

О пропадању савремене грађе мање је писаних трагова у историјској литератури, али има их на жалост довољно у разним архивским извјештајима, новинским чланцима и сл.

Подаци о евентуалној евиденцији уништене или загубљене грађе значајне за историју Црне Горе требали би бити хронолошки поредани са утврђеним редосљедом навођења основних података унутар претходно утврђених рубрика, као нпр:

- назив и временски распон,
- језик и писмо,

²¹ Исто, стр. 46. Цитат је из извјештаја П. Шеровића, ИАК, бр. 93-35/1 од 6. фебруара 1960.

²² Милош Милошевић, Музичке теме и портрети: Дионизије де Сарно Сан Ђорђо (са нарочитим освртом на музичко дјеловање у Котору 1886—1897), ЦАНУ, Посебна издања, књ. 15, Титоград, 1982, стр. 109.

- врста материјала (папир, пергамена, фотографија, . . .).
 - претпостављена количина грађе у дужним метрима или број појединачних докумената,
 - историјат ствараоца грађе (кратка информација),
 - аутори и дјела у којима има помена о насталој грађи,
- и сл.

Да ли би и колико овако сабрани подаци који би на једном мјесту сачували траг о некад постојећој архивској грађи били корисни историјској науци и култури Црне Горе уопште, па тиме оправдавали евентуалну његову израду, ствар је процјене и историчара и архивиста, јер би историчари и архивисти требало да буду главни организатори и реализатори овог посла. Аутори овог саопштења, архивисти појединцу, остаје и даље могућност биљежења сваког податка до којег дође о несталим и уништеним документима, као што је то радио и до сада.

Vesna Vičević

MENTIONS OF DESTROYED SOURCES SIGNIFICANT FOR MONTENEGRIN HISTORY AND POSSIBILITIES OF TAKING NOTES OF THEM

Summary

Although twelve archives in Montenegro concern with archive material, the situation is, unfortunately, far from ideal, because in back of all twelve archives don't stay, in legal and archive sense, corresponding archive institutions. Even today, after forty years of archive activity existing in Montenegro, constatation stays that problem of archive material protection is unsolved, existing network is neither real, developed nor on appropriate level. Enormous quantities of contemporary registrar and archive material are getting out of those existing but unsufficiently developed archives, whose first consequences are evident, and finely yet unforeseeable. In most cases even material which is already in archives doesn't have appropriate skilled treatment, let alone those out of archives.

A question is asked: is it advisable in that situation to support workout of an evidence of destroyed and misplaced document wealth-manuscript, or is it appropriate to support immediate protection of archive material while it is still at creators with strict obey of laws which regulate those problems, and specially, more engaged and skilled arranging and archive preparing of material already stored in existing archives?

The answer is: it's necessary to support simultaneously both variants. The First one would protect archive material which can be protected, and the second one would inventory material that at one time or now can't be protected.

Composed evidence of destroyed, and separately, misplaced documents or entire archive totalities from Montenegrin history, for science and culture in general, and historians and archivists particularly would be road sign too for further searching of certain material.

In that conceivable evidence of destroyed and misplaced sources significant for Montenegrin history, their own place would obtain cases described as examples in this paper, that is: Charter of Nemanjići, parts of holdings which are saving in Historical archiv in Kotor, note material of »Balkanska carica« opera, done under literary work of Nikola I Petrović and many, many others.

